

**מאג'ד אלחאג' ואורי בן־אליעזר (עורכים) בשם הביטחון: סוציולוגיה  
של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה  
אוניברסיטת חיפה והוצאת פרדס. 2004. 610 עמודים.**

**באדי חסייסי\***

מדינת ישראל נוסדה באלימות. סביבתה הגאופוליטית גילתה (ועדיין מגלה, אם כי במידה פחותה) התנגדות לקיומה הפוליטי, והדבר עיצב את החברה הישראלית כחברה לוחמת, השרויה בלחץ ביטחוני מתמיד. חוקרים בתחום מדעי החברה התייחסו למרכזיות של הביטחון בהבנת תופעות ותהליכים בחברה הישראלית. הביטחוניזם הישראלי נבחן כגורם התורם להבנת סוגיות חברתיות מגוונות. לדוגמה, אי־השוויון המגדרי בישראל הוסבר כתופעה הנובעת ממרכזיותו של הצבא ומדחיקתם של נושאים אזרחיים מהשיח הציבורי (הרצוג, 1999). איכות הדמוקרטיה הישראלית נבחנה אף היא בהקשר זה. אריאן (1999) הראה את השפעת הביטחון על תפיסות הדמוקרטיה בקרב הציבור היהודי בישראל. מסקנתו הייתה שיהודים החיים בצל תחושת איום מצדדים בעמדות אנטי־דמוקרטיות בתגובה לאיום. נויברגר ובן־עמי (1996) ערכו ספר שכותרתו דמוקרטיה וביטחון לאומי, ובו הם הראו כיצד דמוקרטיה מאוימת תיטה לראות בביטחון ערך עליון, ובשם "קדושת הביטחון" יפגע השלטון בהליכים הדמוקרטיים ויגביל זכויות אזרח. דוגמות אלה הן רק חלק משלל הפרסומים הקושרים בין ביטחון לחברה בישראל, דבר המלמד על מרכזיותו של הנושא. הספר שלפנינו מצטרף לגוף הידע הזה ותורם לו משמעותית. זהו ספר ערוך, המורכב מעשרים מאמרים. עורכי הספר מציינים במבוא שמרבית המחקרים אשר התייחסו לסכסוך הישראלי-ערבי/פלסטיני תפסו אותו כחיצוני לחברה הישראלית ולא הבחינו בהשלכותיו על תופעות ותהליכים בתוכה. הספר מתייחס להשפעתו של הסכסוך על נושאים בתוך החברה הישראלית, כמו יחסי צבא-חברה, יחסים מגדריים, חינוך, אידאולוגיה של מפלגות, מדיניות מקרקעין, אי־ציות לחוק ונושאים אחרים.

הספר מחולק לארבעה פרקים. הפרק הראשון, שכותרתו היא "פוליטיקה צבאית ופוליטיקה מדינית", דן בקשר המשולש שבין צבא, פוליטיקה וחברה בישראל. הפרק השני, שכותרתו היא "הארגון הצבאי בחברה: אחידות מול שונות", מתייחס לשינויים המתחוללים בצה"ל וליחסיו עם החברה הישראלית, שגם בה חלים שינויים. הפרק השלישי, שכותרתו היא "שליטה, חינוך וחברה", מתייחס לנושא החינוך לשלום, או חינוך בצל קונפליקט בחברה הישראלית. הפרק הרביעי והאחרון, שכותרתו היא "לקראת עידן של שלום?", בוחן באיזו מידה החברה הישראלית אכן עוברת למצב של אי־לוחמה עם אויבותיה, וכיצד היא מושפעת מהניסיון לקדם פתרון מדיני לאי־הסכמה עם הערבים בכלל ועם הפלסטינים בפרט.

אפשר לתאר את החברה הישראלית כחברה השרויה בקונפליקטים אלימים מאז תקומתה. הפן האלים של הקונפליקט הוא תולדה של התנגדות הדדית של הערבים והיהודים זה לקיומו הפוליטי-לאומי של זה. אבא אבן היטיב לבטא זאת במונח "פוליטיסייד", כלומר, השמדה פוליטית של היריב. בצד היהודי, שבו אתמקד, התנגדות זו צומחת על רקע התפיסה הרווחת שלפיה העמים שהיהודים חיו בקרבם מסרבים לאפשר להם קיום וביטוי נאות של

\* אוניברסיטת חיפה

תרבות יהודית ("הבעיה היהודית"), ולכן יש הכרח במסגרת מדינית, שתבטא את התרבות היהודית ותגן עליה מאיומים בלתי פוסקים. זהו היסוד המרכזי בתפיסה הציונית. בשל קוצר היריעה לא אוכל לסקור בקפידה את כל המאמרים בספר, ולכן בחרתי להתמקד בכמה מהם, המתייחסים להשפעתה של תחושת האיום, הנובעת הן מיסודות הציונות והן מהסכסוך האלים המתמשך על אמונות ביטחוניות בקרב הציבור היהודי בישראל.

מאמרים של זפרן וברטל בוחן את זיכרון השואה ואת השלכותיו על תהליך השלום. החוקרים בודקים כיצד אמונות הביטחון מושפעות מתחושת הפחד ומהדימוי העצמי כקורבן המאפיינים את היהודים בישראל. טענתם היא שהלאומיות הציונית נשענת על תפיסה דטרמיניסטית לגבי הגורל היהודי, שלפיה העתיד טומן בחובו סכנות ואיומים. תפיסה זו מכוננת חשש מתמיד מהכחדה וכן דימוי עצמי כקורבן. חשוב לשים לב שדימוי הקורבן בפסיכולוגיה (דיסציפלינה שהכותבים משתייכים אליה) מקביל לדימוי המיעוט בסוציולוגיה. לאחר קום המדינה, כך טוענים מחברי המאמר, תפיסה זו המשיכה להתקיים והצמיחה רגישות יתר לאיומים וצורך בויהוי מוקדם של סכנות. אלה הם "אינסטינקטים" של מיעוט, אשר חייב לזהות איומים מבעוד מועד, לנוכח יכולתו המוגבלת להתמודד אתם כאשר הם מתממשים. תהליך העיצוב של הזיכרון הקולקטיבי של השואה והנחלתו לציבור היהודי נבחן במאמר בשלושה מישורים: במערכת החינוך, בספרות העברית ובעיתונות. בעקבות תהליך זה התבססו בציבור אמונות המקדשות את הביטחון ותופסות אותו כמרכז ההווה הישראלית והיהודית וכערך עליון שאין לו מתחרים. תפיסה זו הנחתה את המדיניות של המערכת הביטחונית בתוך הארץ ומחוצה לה. לדוגמה, היערכותה של מערכת הביטחון לאיומים גובשה בהשפעת הנחות שונות, כמו היעדר יכולת ליצור "מכה שנייה", היעדר עומק אסטרטגי המוליד חשש מביתור הארץ, וכן היערכות "לתסריט הגרוע ביותר" ולא ל"תסריט הסביר ביותר". הנחות אלה הגדילו את הסיכוי לתגובת יתר לאיום הנשקף בפועל. בשיח הציבורי היהודי, השואה נתפסת כאירוע ייחודי, על-היסטורי, וכביטוי תקדימי וחד-פעמי לרשע הטמון באדם. על-פי תפיסה זו, הציונות היא הלקח ההיסטורי מן השואה. במאמר זה המחברים אינם עורכים דיון היסטורי בשואה, אלא מצביעים על השואה כאירוע שהוא רלוונטי לדיון העכשווי בחברה הישראלית, עם אוריינטציה לעתיד. המרכזיות של השואה במאמר מחלישה את טיעונה של אניטה שפירא שהשואה נעשתה מרכזית בתודעתו של הציבור הישראלי רק אחרי מלחמת יום כיפור, מעין תגובה פוסט-טראומטית (שפירא, 1997, ע' 87). המאמר מבליט את שורשיה העמוקים של תפיסת השואה ואת השפעתה על אמונות ותפיסות ביטחוניות.

שלוש מסקנות עולות ממאמר זה: ראשית, תחושות הפחד, דימוי הקורבן ואמונות הביטחון הנגזרות מהם מקשות על תהליך השלום. לכן יש להתחשב באותנטיות של תחושות הפחד בקרב האוכלוסייה היהודית, ובדרך לקידום תהליך הקדירה עם הפלסטינים יש "להתחבר" לפחדים הללו. כלומר, כל פשרה טריטוריאלית ראוי שתהיה מותנית בערובות אמינות לביטחונה של מדינת ישראל ולביטחון תושביה. שנית, זיכרון השואה הוא נדבך מרכזי בבניית הזהות העכשווית של היהודים בישראל, אולם הישענות יתר על זיכרון השואה (האסון בפתח הבית) מקשה על בנייתו של עתיד חדש במציאות משתנה. שלישית, יש להכיר בכך שהשולטנות (הדומיננטיות) של מרכיב הפחד (מהכחדה ומשואה) בתפיסת הביטחון בישראל עלולה להוביל לתגובה לא-מידתית של המערכת הביטחונית לאיומים הנשקפים לה.

מאמרו של אורי בן-אליעזר, "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי-מיליטריזם וניאו-מיליטריזם בעידן פוסט-הגמוני", מתאר את תהליך דעיכתה של הממלכתיות בחברה היהודית בישראל, מחד גיסא, ואת עלייתם של שני מוקדי כוח עיקריים, החברה האזרחית מול החברה הצבאית, מאידך גיסא. לדידו של בן-אליעזר, החברה האזרחית מתאפיינת בגישה אנטי-מיליטריסטית, בשאיפה לפיוס ובדרישה להכרה הדדית בייחודיותו ובזכותו של הצד האחר. הפרופיל הסוציולוגי של חברי הקבוצה הוא אשכנזי, מעמד בינוני וקוסמופוליטי. מנגד, החברה הצבאית מתאפיינת בנאו-מיליטריזם. כלומר, תפיסה המקדשת את הפתרון הצבאי לבעיה פוליטית. ניתוח מעמדה של מדינת ישראל במרחב המזרח-תיכוני יוצר פסימיות בקרב המשתייכים לחברה הצבאית. הם אינם חוזים השתלבות ואפשרות לפיוס עם המרחב המזרח-תיכוני (מצדדים ב"קיר הברזל"), ומעריכים כי כל מו"מ להסדרת הסכסוך אינו אלא שלב נוסף בתהליך שמטרתו הסופית היא לכלות את מדינת ישראל כמסגרת מדינית יהודית. פחדים וחרדות אלה משמשים/מעניקים לגיטימציה לפעולות תוקפניות ולמדיניות תוקפנית. החברה הצבאית חדורת הניעה לשרת ביחידות הצבאיות המובחרות, ויש לה ייצוג יתר בקצונה הצה"לית - קצונה אידאולוגית, שגרעין חינוכה הוא במסגרות סוציאליזציה נפרדות של מכינות קדם-צבאיות, המדגישות בחינוכן את הפן האידאולוגי-דתי של הסכסוך הישראלי-ערבי. בן-אליעזר מזכיר גם גילויים של אי-ציות בקרב אותה קצונה אידאולוגית לפקודות הנוגדות את צו אמונתם. לעומתה, החברה האזרחית היא בעלת הניעה נמוכה לשרת בצבא, חבריה מחונכים לחומרות ולאז דווקא ל"ערכים", וגם הם מזוהים עם סרבנות, אך ממניעים שונים, כמובן. בן-אליעזר מנתח את המרחב החברתי בישראל כשסוע בין שתי גישות קוטביות - הצבאית והאזרחית. הוא מתאר תהליך היסטורי של דעיכת הממלכתיות או ההגמוניה (השליטה בהסכמה) לטובת מאבק בין שני קטבים. ניתוח זה נעשה באחרונה רלוונטי לזירה הציבורית בישראל, החוששת שתהליך ההינתקות מהפלסטינים עלול להוביל ל"מלחמת אחים" או למלחמת אזרחים בין החברה האזרחית לצבאית.

מהו תפקידה של המדינה במתח זה? תשובתו של בן-אליעזר אינה ברורה. בן-אליעזר מצביע על דעיכת הממלכתיות וירידת כוחה של המדינה (ע' 36). לכך אפשר להוסיף גם את תיאור אילמותה של המדינה בוויכוח בין החברה האזרחית לצבאית. האם המדינה אכן אילמת? האם כוחה נחלש? הלוא חלק ניכר מהוויכוח בין החברה האזרחית לצבאית מופנה כלפי המדינה! מהי עמדתו של הצבא כמייצג את האינטרס הלאומי? האם הצבא נמצא בחזקתה של החברה הצבאית? האם האינטרסים שלו חופפים לשלה?

חלק מן התשובות נמצא במאמרו של אורי רם: "פרה", פרו-, פוסט-, נאו-: המפה של הסוציו-פוליטיקה הישראלית בתחילת המאה העשרים ואחת". אורי רם מתייחס לשלושה תרחישים של מעורבות המדינה במתח שתיאר בן-אליעזר, בין החברה האזרחית לצבאית: בתרחיש הראשון, המדינה תבחר בזהות אזרחית (פוסט-ציונית כהגדרתו) ותחזק את הדמוקרטיה. זהו ניצחונה של החברה האזרחית, בהשאלה מבן-אליעזר. בתרחיש השני, המדינה תבחר בלאומיות היהודית ותחזק את הגדרתה האתנית הלאומית, וזהו ניצחונה של החברה הצבאית. התרחיש השלישי, שהוא גרסה "מטושטשת" של התרחיש השני, מתאר היעדר הכרעה בין שני הקטבים וסיכון גבוה לחוסר יציבות פנימית וחיצוניות. בן-אליעזר מבליט את הוויכוח השורר בין החברה האזרחית לצבאית סביב הגיוס וההניעות לשרת בצה"ל, אך תפיסת האיום הקיומי עדיין מאפשרת גיוס רחב בחברה הישראלית, גם

בקרב החברה האזרחית. לכן אין להסתפק במדידת הגיוס רק לפי שיעור ההתנדבות ליחידות המובחרות או לקצונה (שכן אז תבלוט דעיכת הגיוס בקרב החברה האזרחית), אלא יש לבחון גם את מידת הסכמתה של החברה האזרחית למלחמה, או את תפיסתה כמלחמת "אין ברירה". עם המעבר לצבא קטן וחכם, גם עובדים זרים יוכלו להילחם את מלחמות ישראל; העיקר הוא שאלה ייתפסו בעיני הציבור היהודי כמלחמות "אין ברירה", שיש לבחור ביניהן לבין חידלון קיומי של מדינת היהודים. שאלה נוספת היא אם קיים קשר בין מידת הפטריוטיות ותחושת השייכות למדינה לבין ההשתייכות לחברה האזרחית? האם צעירי החברה האזרחית מרגישים פטריוטיים פחות או שייכים פחות? ואם מדובר בפטריוטיות ובתחושת שייכות, מהו מקומם של העולים החדשים ממדינות חבר־העמים לשעבר? מחד גיסא הם מצטיירים כלוחמנים מבחינה ביטחונית (ולפיכך כממוקמים בחברה הצבאית), אך מאידך גיסא, בשל קרבתם לאשכנזים, מיצובם כמעמד בינוני מתהווה וקנאותם להשתמר כתת־תרבות דוחף אותם לחברה האזרחית. כלומר, מורכבותה של החברה הישראלית והמגמות שבתוכה מאתגרות את החלוקה בין חברה צבאית לחברה אזרחית.

הספר מכסה תחומי עניין רבים, וקולות מגוונים עולים ממנו במהלך ניתוח התופעות והתהליכים בחברה הישראלית. עם זאת, הציר שסביבו נכתבו כל המאמרים מבליט את מרכזיותו של הביטחון בחברה הישראלית בתחומי חיים רבים ואת השפעתו הרבה על תהליך המעבר לעידן הסדרת הסכסוך עם הפלסטינים. זהו ספר חשוב לכל מי שמתעניין בקשר בין ביטחון לחברה בישראל.

## מקורות

- אריאן, אשר (1999). ביטחון בצל איום: דעת קהל בישראל בנושאי מלחמה ושלום. תל־אביב: פפירוס.
- הרצוג, חנה (1999). נשים בפוליטיקה ופוליטיקה של נשים. בתוך: ד' יורעאלי ואחרות (עורכות), מין, מגדר, פוליטיקה (ע' 307–356). תל־אביב: הקיבוץ המאוחד.
- נויברגר, בנימין ובן־עמי אילן (עורכים) (1996). דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל. תל־אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- שפירא, אניטה (1997). יהודים חדשים, יהודים ישנים. תל־אביב: עם עובד, ספרית אפקים.